

ΕΠΙΣΤΗΜΟΛΟΓΙΑ
ΕΡΕΥΝΗΤΗΡΙΟΝ ΕΡΕΥΝΑΝ ΚΑΘΗΜΕΡΗΝ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ ΔΑΚΑΡΗΤΗΣ ΚΟΝΕΤΑ

ΙΔΡΥΤΗΣ : ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ : ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

ΤΟΜΟΣ ΤΕΣΣΑΡΑΚΟΣΤΟΣ ΕΝΑΤΟΣ

ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ - ΙΟΥΝΙΟΣ

1951

ΜΟΡΦΕΣ ΤΟΥ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΟΥ ΚΟΣΜΟΥ

Ι. Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ*

(ΤΟ ΚΛΙΜΑ ΤΟΥ ΑΓΧΟΥΣ)

Στὸ δοκίμιό του γιὰ τὸν Παλαμᾶ ὁ Παναγιωτόπουλος θ' ἀναζητήσει ἐναγώνια τὴ λυρική φωνή τοῦ Παλαμᾶ. Ὁ Παλαμᾶς κατηγορηματικά τὸ δήλωσε ὅτι εἶναι ποιητής, ὅτι δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπὸ ποιητής, ὅτι θέλει νὰ εἶναι ποιητής, καὶ μόνον ποιητής. Ἀνταποκρίθηκε στὸν προορισμό του, ἔγινε αὐτὸ πού τοῦ καθόριζε ἡ ἐσωτερική του ἐπιθυμία καὶ ἐπιταγή; Ὁ Παναγιωτόπουλος θὰ σκύψει στὴν κάθε μιὰ ἀπὸ τὶς πολυάριθμες συλλογές του καὶ θὰ γυρέψει ἔντιμα, εὐσυνείδητα, ἐξονυχιστικά, ν' ἀνεύρει καὶ νὰ ξεχωρίσει τὴ λυρική δόνηση. Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτή—κι' ἀπὸ ἄλλες, μὰ προπάντων ἀπ' αὐτήν,—τὸ δοκίμιό του εἶναι γιὰ ἓνα μακρὺ τουλάχιστο χρονικὸ διάστημα, καὶ γιὰ ὄσους ἔχουν καὶ θὰ ἔχουν, ἀνάλογη μὲ τὴ δική του εὐαισθησία καὶ προσληπτικότητα, ἓνα βιβλίον ὀριστικό. Ἡ συγκομιδὴ του εἶναι πενιχρή. Ὁλοένα ἀπογοητεύεται καὶ ξαναρχίζει ἐπίμονα τὴν ἔρευνα. Μὰ τότε λοιπὸν τί συμβαίνει; Ὁ Παλαμᾶς ἐν τούτοις εἶναι μεγάλος. Τὸ μεγαλεῖο του ἔχει ἐπιβληθεῖ ἔντονα καὶ στὸν ἴδιο τὸν Παναγιωτόπουλο, κι' ἄλλοτε, ὅταν εἶταν νέος—ὁ Παναγιωτόπουλος θὰ σταθεῖ σὲ ὄλους τοὺς σταθμοὺς τῆς ἐπικοινωνίας του μὲ τὸν Παλαμᾶ, δὲν θὰ προσπεράσει τίποτε πού μπορεῖ νὰ ἔχει σημασία, —κι' ἂν τότε δὲν εἶταν ἀκόμα ὄριμος γιὰ νὰ σχηματίσει ὑπεύθυνη γνώμη, κι' ἀργότερα, παρ' ὅλες τὶς ἀμφιβολίες του γιὰ τὴν ἀξία τοῦ Παλαμικοῦ ἔργου, δὲν μπόρεσε ποτὲ ν' ἀρνηθεῖ ὅτι ὁ Παλαμᾶς εἶναι κορυφαία φυσιογνωμία. Τί συμβαίνει; Σ' αὐτὸ τὸ τυραννικὸ ἐρώτημα δὲν δίνει, τουλάχιστο πρὸς τὸ παρόν, ἀπάντηση. Στὸ βιβλίον του «Κωστής Παλαμᾶς» δὲν λύνει τὸ πρόβλημα Παλαμᾶς, τὸ ὁποῖο δὲν νομίζω ὅτι εἶναι ἀνεξήγητο. Ὁ Παναγιωτόπουλος ὅμως, ὅταν δὲν εἶναι ἔτοιμος νὰ δώσει μιὰ ἀπάντηση πού νὰ τὸν ἱκανοποιεῖ, ὅταν ἡ πολιορκία του δὲν κατέληξε σὲ ἐκπόρθηση, δὲν ἐκβιάζει τὸν ἑαυτό του θὰ εἶταν μιὰ ἔλλειψη τιμιότητας, ἓνα ψεύτισμα. Ἐκθέτει εἰλικρινᾶ τὶς ἀπορίες πού τὸν

τυραννοῦν, κι' ἀφήνει τοὺς ἄλλους νὰ φθάσουν—ἐὰν φθάσουν—στὰ δικά τους συμπεράσματα. Ἔτσι ἄλλωστε κεντρίζει ὀξύτερα τὸ στοχασμό, ἔτσι ἀνοίγει πλατιῆς προοπτικές, ἔτσι προεχτείνει τὴ δραματικότητα.

Μὲ μιὰ ἀναπάντητη ἐρώτηση θὰ τελειώσει καὶ ἡ μελέτη του γιὰ τὸν Καβάφη. Ἐξέτασε μὲ ἀκονισμένη, ὅπως πάντα, τὴν προσοχή καὶ τὴ διορατικότητά του, λεπτομερέστατα ἀλλὰ καὶ χωρὶς νὰ παρασυρθεῖ σὲ ἀσημαντότητες, τὶς ἀρετὲς καὶ τὶς ἀδυναμίες τοῦ καβαφικοῦ ἔργου. Ἐρευνώντας στάθηκε καὶ σ' ἓνα εἰδικὸ ζήτημα. Συχνὰ στὰ δοκίμιά του θὰ συναντήσομε νησίδες, ἢ σωστότερα ἀκρωτήρια, μέρη πού ἐνῶ συνδέονται μὲ τὸ σύνολο, ἔχουν κι' αὐτοτέλεια, ἀποτελοῦν ἐκεῖνο πού ὀνομάζεται «κομμάτι ἀνθολογίας». Μπροστά του ὀρθώθηκε τὸ πρόβλημα πού συχνὰ ἀπασχολεῖ τοὺς βιογράφους καὶ τοὺς μελετητές. Πῶς θὰ κρίνομε τὸν ἄνθρωπο ὅταν συμβαίνει νὰ μὴν ἔχει τὴν ἴδια ποιότητα μὲ τὸν καλλιτέχνη; Ἄλλοι μελετηταὶ ἀγνοοῦν τὸν ἄνθρωπο, ἄλλοι σὰν νὰ ἱκανοποιοῦν τὴ χαιρεκακία τους καὶ τὴν κλίση τους στὸ κουτσομπολιὸ καὶ στὴν κακογλωσσιὰ ἐντροφοῦν στὸ ξεσκέπασμα τῶν τρωτῶν πού κάπως μειώνουν μιὰ ξεχωριστὴ προσωπικότητα. Ὁ Παναγιωτόπουλος λύνει νομίζω μὲ τὸν καλύτερο δυνατὸ τρόπο τὸ πρόβλημα. Ὁ μελετητής εἶναι ἐχτιμητής τῆς αἰσθητικῆς ὁμορφιάς ἑνὸς ἔργου, δὲν εἶναι ἠθικολόγος, καὶ τιμητής τοῦ χαρακτήρα καὶ τῶν πράξεων τοῦ ἀνθρώπου πού δημιούργησε τὸ ἔργο· ἀλλὰ μιὰ πού τὸ ἔργο εἶναι σὲ ὑστατη ἀνάλυση πάντα μιὰ ἐξομολόγηση, μιὰ μετουσίωση, μιὰ sublimation ὀρισμένου ἀτόμου, ἀπαιτεῖ, γιὰ νὰ τὸ κατανοήσομε ὅσο εἶναι δυνατὸ πληρέστερα, νὰ τὸ παρακολουθήσομε καὶ νὰ τὸ σκαλίσομε ἴσαμε τὰ γενεσιουργικά του κύτταρα· ἀλλοιῶς ἀφαφροῦμε ἓνα τεμάχιο, ἢ τουλάχιστο ἓνα μῦρο ζωῆς, καὶ τελικὰ προδίδομε. Κι' ὁ Παναγιωτόπουλος συμπεραίνει: «Δὲν εἶναι

* Συνέχεια ἀπὸ τὸ προηγούμενο καὶ τέλος.

1. Κ. Π. Καβάφης σελ. 33-36 (ἀποσπάσματα).

άπλη περιέργεια τὸ ἐρέθισμα πού με ἀναγκάζει νὰ γνωρίσω τὸν ἄνθρωπο. Εἶναι ἡ ἀκατάβλητη δίψα τῆς μεστότερης ἐπαφῆς με τὸ καλλιτέχνημα, ὁ πόθος νὰ τὸ καταχτήσω ὀλοκληρωτικά, νὰ κερδίσω τὴν κίνηση τῆς ψυχῆς πού ἐκφράζει σ' ὀλάκερη τὴν κυματιστὴ τῆς διαδρομῆς, νὰ ζήσω ὀλάκερο τὸ ἀνθρώπινο τοπίο, ὄχι βέβαια σάν ἀμέριμνος περιηγητῆς, μὰ σάν εὐαίσθητος ἀποδέχτης... Μονάχα τὸ ἀδιάφορο βίωμα, κείνο πού δηλαδὴ περιορίζεται ὀλότελα μέσα στὸν κύκλο τῆς φυσικῆς ἀνάγκης, τῆς ἐκπληρωνόμενης με ρυθμὸ ἰσόμετρο μπορεῖ νὰ μὴν ἐνδιαφέρει παρά ἔλάχιστα τὸν ἐρευνητῆ... Ὁ κριτικὸς δὲν εἶναι ἠθικολόγος. Τόσο ἡ συμφωνία, ὄσο καὶ ἡ ἀντίφαση ἀνάμεσα ἔργου καὶ βίου, ἀποτελοῦν στοιχεῖα πολύτιμα στὴν ἐρευνητικὴ του προσπάθεια... Πρῶτα ἀπ' ὄλα, καὶ ἀνεξάρτητα ἀπὸ κάθε τί, ἡ αἰσθητικὴ κατάχτηση. Μὰ πόσο βαθαίνει, πόσο διαφορετικὰ φωτίζεται ὁ στίχος, πόσο μεστότερη γίνεται ἡ γνωριμία με τὸ ἔργο, ἅμα δὲν μᾶς εἶναι ἰσκιος στοὺς ἰσκιους ὁ ἄνθρωπος πού τὸ ἔπλασε!... Μὰ ὅπου βρίσκεται ἡ ἀντίφαση; Ποιὰ ἀντίφαση πρῶτα-πρῶτα; Ἀνάμεσα στὴν ἠθικὴ σου καὶ τὴν ἠθικὴ τοῦ γείτονα; Ἡ ἀνάμεσα στὸ ἔργο καὶ στὴν ἠθικὴ τοῦ δημιουργοῦ; Καὶ δὲν εἶναι καὶ οἱ δύο αὐτὲς ἀντιφάσεις ἐξίσου ἀποκαλυπτικὲς, ἐξίσου διαφωτιστικὲς καὶ δὲν ἀποτελοῦν αὐτὲς καὶ μόνο τὰ καλύτερα ὑπομνήματα στὴ δημιουργία; Καὶ δὲν προσφέρουν τὴν πολυτιμότερη βοήθεια στὴν προσπάθειά σου νὰ κρίνεις τὸ ἔργο, δηλαδὴ νὰ τὸ ξεχωρίσεις, νὰ τὸ ἐξηγήσεις, νὰ τὸ τοποθετήσεις; Φανερό πὼς ἡ γνώση τοῦ ἀνθρώπου σου χρειάζεται μονάχα ὄσο συνειδητότερη μπορεῖ νὰ κάνει τὴ γνωριμία σου με τὸ καλλιτέχνημα. Χρέος σου δὲν εἶναι νὰ κρίνεις τὸν ἄνθρωπο. Μὰ νὰ πάρεις ἀπὸ τοῦτον τὰ στοιχεῖα πού πληρέστερα θὰ σὲ ὀδηγήσουν στοῦ ἔργου τὴν κατανόηση. Ἡ παράλληλη ἐρευνα ἀνθρώπου καὶ ἔργου γίνεται συχνὰ ὀλότελα ἀντιπαθητικὴ μόνο καὶ μόνο γιατί δὲν περιορίζεται στ' ἀρμόδια σύνορα· γιατί ξεστρατίζει σὲ ἀταίριαστες κριτολογίες τοῦ ἠθους, ἐκεῖ πού θ' ἀρκοῦσε τοῦ ἠθους

ἡ προβολὴ ἀντίκρου στὸ ἔργο σάν ἕνας πυρσὸς ἀναμένος στὴ νύχτα τοῦ δάσους». Καὶ σὲ ἄλλες σελίδες τοῦ βιβλίου ὁ Παναγιωτόπουλος θὰ ἐπανέλθει στὸ θέμα: «Οἱ ἐπικριτὲς του' τὴν ἀντιπάθεια πού μπορεῖ νὰ τοὺς κίνησε ὁ ἄνθρωπος Καβάφης θέλησαν νὰ τὴ δικαιολογήσουν ἀπάνου στὸ ἔργο τοῦ ποιητῆ. Τὸ σφάλμα τους εἶναι ἀσυχώρετο. Τὸ νὰ ξέρεις ἀπὸ πού πηγάζει τὸ ποίημα,—τὸ εἶπαμε ἤδη—εἶναι κάτι πολύτιμο. Μὰ τὸ νὰ ξέρεις μονάχα. Ὅχι καὶ ν' ἀξιολογεῖς τὸ ποίημα παίρνοντας γιὰ κανόνα τὴν ἠθικὴ κρίση πού σχημάτισες γιὰ τὸν ἄνθρωπο».

Ὁ Παναγιωτόπουλος ἐτοποθέτησε στὴν πλάστιγγα τὶς ἀρετὲς τοῦ Καβάφη, τὴν μα-

I. M. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ

(Φωτογραφία Εὐαγ. Εὐαγγελίδου)

γεία πού ἐξασκεῖ, τὴ μοναδικότητά του, τὴν παράδοξη ὑποβλητικότητά του —«εἶναι σάν μιὰ παράδοξη μουσικὴ, πού δὲν κατέχει καμιὰ μουσικὴ ἀρετὴ κι' ὄς τόσο ποθοῦμε νὰ τὴν ἀκούμε, κι' ὄς τόσο νιώθουμε πὼς ἔρχεται ἀπὸ πολὺ μακριὰ καὶ κάπου πολὺ μακριὰ πηγαινέι»² καὶ στὸν ἄλλο δίσκο τὶς ἐλαττωματικότητές του· «ἦρθαν στιγμὲς³ πού ἡ ἀποκαρδίωση

μοῦ πλημμύρισε τὴν καρδιά, πού μοῦ πλημμύρισε τὴν καρδιά καὶ ἡ συχαμάρα. Πὼς νὰ σταθεῖς κριτῆς ἀμερόληπτος μπροστά σὲ βιώματα πού σου εἶναι ὀλότελα ξένα—καὶ κάτι πολὺ περισσότερο πού σὲ κεντρίζουν σὲ ἀσυγκράτητην ἀντίδραση, πού σου γεννοῦν τὸν ἄσβεστο πόθο τῆς κατηγορίας», ζύγισε, ὄσο τοῦ εἶταν μπορετό, πὶδ ἀκριβοδίκαια. Καὶ τώρα ἡ περιπλάνηση τελείωσε: «Τὸ ταξίδι⁴ εἶναι πάντα μιὰ περιπέτεια. Ἀλλοιῶς τὸ καταπιάνεται, κι' ἄλλοιῶς τὸ συμπληρώνει—καὶ κάποτε ἄλλοῦ κατανταίνει ὁ ταξιδιώτης... Νὰ λοιπὸν πού φτάσαμε στὴν τελευταία στιγμὴ, πού θὰ τὸν ἀφίσομε πιά καὶ τὸν Καβάφη, καὶ δὲν θὰ ξανασταθοῦμε ἀντίκρου του με τὴν ἴδια ἐπιμονή, με τὴν ἴδια περίσκεψη. Σὲ λίγο θὰ βρίσκεται στὸ βάθος τοῦ χρόνου καὶ τοῦτος. Κ' εἶναι ἴσια ἴσια ἡ ὄρα νὰ εἰπωθεῖ, πὼς

1. Κ. Π. Καβάφης
2. Κ. Π. Καβάφης, σελ. 203.
3. » » » 201.
4. Κ. Π. Καβάφης, σελ. 201.

πολλή άγωνία μου στοίχισε αυτή ή άδιάκοπη περιπλάνηση μέσα στο χώρο του».

Τήν ώρα του άποχωρισμού ποιά είναι ή σύνθεση, τό υπόλοιπο από τις προσθήκες και τις αφαιρέσεις; Έξασφάλισε ό Καβάφης τήν ποθητή διάρκεια; Έφθασε στο σκοπό; Και σ' αυτή τήν έρώτηση άπαντά ό Παναγιωτόπουλος με μία νέα έρώτηση: «Ποιός⁶ είναι, άληθινά, ό άναμφισβήτητος «μεγάλος»; Κείνος βέβαια πού ξεπερνά ό λοζώντανος τόν καιρό και τόν τόπο.

Θά τόν ξεπεράσει ό Κάλβος, ό Παλαμάς, ό Καβάφης; Τό ρώτημα μπορεί νά θεωρηθεί βέβηλο σε πολλούς. Συμβαίνει ακόμα και γώ νά πιστεύω τήν ώρα τούτη πώς, όσο και νάναι θά τόν ξεπεράσουν. Μά τυχαίνει κι' άλλας νάρχεται τή νύχτα ό Χάμλετ νά μου δείχνει τους σπαραγμένους ποιητές, πού λιγώσται, μοναχικοί καιριοί στίχοι τους έπιπλέουν στή θάλασσα του χρόνου, και νά μου ψιθυρίζει άπελπισμένος σ' αυτό: «That is the question».

* * *

Δέν θά δεχθούμε λοιπόν από τό έργο του Παναγιωτόπουλου παρά μόνο άγωνία και άγχος, χωρίς άνάπαυλα; Ασφαλώς όχι. Θά είταν κι' αυτό μία νοθεία, ένα προσωπείο. Ό άνθρωπος δέν άντέχει νά είναι άδιάλειπτα υπερτεντωμένος, πυρπολημένος. Η ζωή δέν είναι κόλαση. Ό άνθρωπος, κι' ό πιό τυραννισμένος, θά γνωρίσει κι' ώρες άνακούφισης κ' ευεξίας. Μιά μελέτη του Τοβάιχ για τόν Νίτσε, όσο κι' άν είταν από πολλές άπόψεις θαυμαστή, μου είχε προκαλέσει βασικές αντιρήσεις γιατί καθώς έριχνε μονόπαντα τόν προβολέα, έδειχνε ένα Νίτσε πού δέν έτρωγε, δέν κοιμότανε, δέν όνειρευότανε, δέν έρωτευότανε, δέν περπατούσε, δέν γελοούσε, δέν χαμογελοούσε, δέν άνάπνεε, και πάλευε άποκλειστικά νά λύσει προβλήματα, και νά διαμορφώσει τή φιλοσοφία του· ό Νίτσε έπαυε νά είναι άνθρωπος· είχε μεταμορφωθεί σε στοχαστικό τέρας.

Ό Παναγιωτόπουλος άρκετά συχνά λασκάρει εύφραίνεται· κι' όταν ένοιωσε άπόλαυση μάς τό λέει. Ηθέα τής φύσης ιδιαίτερα τόν άποσπάζει από τις έννοιες πού τόν παιδεύουν, τόν πλημμυρίζει με χαρά, ή τουλάχιστον τόν γαληνεύει. Από τά άποσπάσματα πού παρέθεσα έγινε κι' άλλας αίσθητό πόσες εικόνες πήρε απ' αυτήν, πόσο συνεπακόλουθα έπικοινωνήσε μαζί της, κι' άς παραπονείται στα Χειρόγραφα τής Μοναξιάς ότι ή έπαφή του μαζί της δέν μπόρεσε νά είναι τόσο συμπαγής όσο θά τήν έπιθυμούσε. «Είμαστε άνθρωποι του κλειστού χώρου. Η ύπαρξή μου όλόκληρη στυλώνεται σαν τραγική άντινομία μέσα στην καλοκαιριά του κάμπου, του βουνού, και του ήσυχασμένου νε-

ρού. Η φύση έχει τή δική της νόηση, πού δέν είναι πιά ή δική μας. Κατέχει τήν πείρα της και τήν άιωνιότητά της. Η δική μας άιωνιότητα φορεί παρδαλά στολίδια, δανεισμένα από λογιής λογιής διαβάσματα. Είμαστε άνθρωποι του κλειστού χώρου. Βλέπουμε τό λουλούδι και συλλογιόμαστε τή ζωγραφική. Μεθούμε μ' ένα κελάιδημα κι' όνειρευόμαστε τά κατορθώματα τής τέχνης των ήχων. Περπατούμε άντίκρου σε μία γυναίκα και προσπαθούμε νά θυμηθούμε τό στίχο. Στή φαντασία μας τό κρυστάλλινο ποτήρι άξίζει πιό πολύ από τό τρεχούμενο νερό. Άπελπισία!»

Νομίζω ότι ό έμετρος λόγος του Παναγιωτόπουλου άνέβλυσε στις ώρες του ήσυχασμού, του έστω και σχετικού ήσυχασμού, στις ώρες των διαλειμάτων, πού του τις χάρισε είτε ή θεώρηση τής φύσης, είτε μία άλλη αίτία· προπάντων τό γεγονός ότι ό άνθρωπος είναι ύποχρεωμένος για νά μπόρεσει ύστερα νά συνεχίσει, με άμείωτες και άκμαίες τις δυνάμεις του, τήν έπίμονη και έπίμοχθη πορεία του, αυτόματα κάποτε νά συμφιλιώνεται με τόν έαυτό του. «Ω, βέβαια, θ' άκούσομε και στα ποιήματα τόνους πολύ λυπημένους. Η θλίψη όμως στα ποιήματα του Παναγιωτόπουλου είναι ήπια, καταπραυμένη, δέν είναι τραγική. Πολλά από τά τραγούδια του είναι έξαίσια και γιατί ή τεχνική τους είναι άρτια, και γιατί έπιτυγχάνουν νά ύποβάλουν και νά μεταδώσουν με όξύτητα στον άκροατή τή διάθεση πού περιέχουν.

Άλλα, τά πρώτα, άνήκουν στή σχολή του συμβολισμού· άργότερα ό Παναγιωτόπουλος δέχθηκε τήν επίδραση του υπερρεαλισμού. Τά μάτια του είναι άνοιχτά, και θέλουν νά είναι όρθάνοιχτα. Πώς θά άρνιότανε κατηγορηματικά, από προκατάληψη, τήν τάση μιās νέας σχολής; Ζήτησε νά κατανοήσει, και κατανόησε όπως τό έξήγησε σε σχετικά άρθρα του, ότι ό υπερρεαλισμός άπέρευσε από τήν έπιθυμία και τήν άνάγκη ν' άνανεωθεί ό έμετρος λόγος ό όποιος στα χρησιμοποιημένα σχήματα είχε χάσει τήν ποιητική του δυναμικότητα, κόντευε νά άπομυζηθεί από τήν ουσία του, γιατί τά σχήματα είχαν καταντήσει καλούπια, ότι ό υπερρεαλισμός είναι δικαιωμένος γιατί ή ποίηση δέν είναι έκφραση ρασιοναλιστικών, θετικών έννοιων. Δέν άφησε όμως τόν έαυτό του νά παρασυρθεί στις ακρότητες τής νέας σχολής, στον ύπερμετρο έρμητισμό της πού διακόπτει κάθε συνενόηση μεταξύ πομπού και δέχτη. Πέρα από όρισμένα όρια, πέρα από τό μέτρο του ανθρώπου, αρχίζουν οί ύπερβασίες, εισχωρούμε στην περιοχή του άνεύθυνου και του άσύδοτου. Τά όρισμένα όρια δέν θά τά ξεπεράσει. Μάς λέει⁶:

5. Κ. Π. Καβάφης, σελ. 205.

6. Όμιλίες της Γυμνης Ψυχής σελ. 11 και 15.

«Ναί, μά υπάρχει παντού ένα σύνορο. Τό άσκι μπορεί νά τό φουσκώσεις πολύ, μά δέ μπορείς νά τό φουσκώσεις άπεριόριστα. Όταν ό λόγος καταντάει κραυγή, είναι φανερό, πώς του χρειάζεται νά γίνει και πάλι λόγος».

Ό Παναγιωτόπουλος είναι από τους ποιητές που ξανασυνδέουν τή νέα σχολή με τήν παράδοση· ξελαγαρίζει τό καινούριο από τίς νεανικές άσυλλόγιστες όρμητικότητες και παρεκτροπές του, και διατηρεί μόνον τά έμπλουτιστικά του στοιχεία.

Είναι ένδεχόμενο άλλοι μελετηταί νά σταματήσουν με ιδιαίτερη προτίμηση στην ποίηση του Παναγιωτόπουλου· άλλοι πάλι είναι πιθανό νά ξεχωρίσουν τά ταξιδιωτικά του, στην Ελλάδα και στην Αίγυπτο, «Μορφές τής έλληνικής γής», «Έλληνικοί Όρίζοντες», «Σκαρβαίος ό Ίερός», όπου στέκεται άπέναντι στο τόπειο, είτε αυτό παρουσιάζει μιá φυσική όμορφιά, είτε είναι αρχαιολογικός ή ιστορικός χώρος, όπως άπέναντι σε κάθε θέμα που τόν άπασχολεί, «ένώπιος ένωπίω», με άκονισμένη τή ματιά για νά συλλάβει τή βαθύτερη και τή βαρύτερη ούσία του. «Ένώπιος ένωπίω». Είναι κι αυτή μιá έκφραση που τόν χαρακτηρίζει, και που του είναι, έτσι, πολύ προσφιλής.

Άλλοι πάλι μελετηταί θά έξάρουν προπάντων τή σημαντικότερη συμβολή του στη διάπλαση, στον πλουτισμό, και στο λύγισμα τής γλώσσας μας, που, άφου για πολλούς αίώνες δέν δουλεύθηκε, παρέμεινε άναγκαστικά πολύ άπλόϊκή, και λειψή. Ό Παναγιωτόπουλος καθώς είναι θρεμένος με κλασσικές σπουδές, και έχει και πολύ άναπτυγμένο τό αίσθητικό αίσθητήριο, ήταν περισσότερο άπ' όποιον άλλον ένδεδειγμένος για νά άναπτύξει τή δημοτική και νά τήν καταστήσει όσο γίνεται σήμερα—οί έξελίξεις δέν είναι ποτέ άλματικές—ένα όργανο έπαρκές. Μας έδωσε και έμπραχτα πολλά ύποδείγματα γραφής, και θεωρητικά συχνά έξέθεσε διαφωτιστικά τίς πολύ όρθές του αντίληψεις για τό ζήτημα τής νεοελληνικής γλώσσας. Συνοπτικά στους Δρόμους Παράλληλους σελ. 51: «Ανήκω στην ομάδα εκείνην που δέχονται πώς ή άπλαστη δημοτική του ύπαιθρου έχει άνάγκη από ένίσχυση, από έμπλουτισμό με διανοητικότερα στοιχεία, και από μιá συνετή άνατόποθέτηση στα πλαίσια τών άναγκών, τών ευρύτερων πνευματικών άναγκών του έθνους. Κι' άκόμα στην ομάδα εκείνων που πιστεύουν πώς χρειάζεται πολύ περισσότερη καλαισθησία, μιá καλαισθησία που μοιραία ξεμακραίνει τή λογοτεχνική μας έκφραση από τόν πρωτογονισμό τής άνόθευτης δημοτικιστικής συνείδησης».

Κι' άλλοι μελετηταί θά φωτίσουν ζωηρότερα άλλα μέρη του κύριου σώματος του έργου, ή άλλα άκρωτήρια. Δέν άπο-

κλείεται και μερικοί μελετηταί νά έχτιμήσουν προπάντων τόν σοφό Παναγιωτόπουλο, τόν Παναγιωτόπουλο τής «Ιστορίας τής νεοελληνικής λογοτεχνίας», τής «Ιστορίας τής Τέχνης» κι' άλλων συγγραμμάτων αυτής τής κατηγορίας. Ένας συγγραφέας τόσο γόνιμος, τόσο παραγωγικός, και τόσο πολύμορφος και πολυσύνθετος σαν τόν Παναγιωτόπουλο, δέν μπορεί παρά νά έχει πολλές όψεις. Έμένα με μαγνήτισε ή δραματική του. Παρασύρθηκα σε άυθαίρετη άφαίρεση και σχηματοποίηση, σε άτοπο τεμαχισμό; Πολύ τό φοβούμαι, κι' αν αυτό συμβαίνει θά λυπηθώ κατάκαρδα, γιατί ξέρω ότι έντελώς αντίθετα στις προθέσεις μου, έντελώς άθελά μου, θά έχω έτσι πικράνει ένα συγγραφέα που μπορεί νά μην άποδώσει σημασία στον ψόγο, που μπορεί ν' άδιαφορήσει και για τόν έπαινο, αλλά που περισσότερο άπ' ό,τι άλλο ποθεί και ζητεί τήν άκεραιότητα.

Μά τί νά κάνω; Έχω άποφασίσει ποιές θά είναι οί διαστάσεις, με έλάχιστες άξομειώσεις, τής σειράς αυτής τών πορτραίτων, για νά έχουν άναμεταξύ τους ίσομετρία. Τό σχήμα είναι ένα από τά λίγα στοιχεία που είναι αριόσι, πριν από τήν συγγραφή, καθορισμένο και γνωστό. Δέν μπορούμε νά του προσδώσουμε μεγάλη έλαστικότητα χωρίς νά χαλάσουμε τήν αρχιτεκτονική τής όλης οικοδομής. Ό Παναγιωτόπουλος δέν χωρούσε όλόκληρος μέσα στο προσχεδιασμένο σχήμα. Παραμέρισα τά βιογραφικά, τά βιβλιογραφικά, τόν κατάλογο τών έργων, γιατί τίς πληροφορίες αυτές ό άναγνώστης που ένδιαφέρεται μπορεί νά τις εύρει όλες μέσα στο άρτιο από πληροφοριακή άποψη, και μόνον άπ' αυτήν—(πώς νά τό πω; δοκίμιο; μελέτη; προτιμώ;) έγχειρίδιο του κ. Δ. Γιάκου«Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, ό ποιητής, ό πεζογράφος, ό κριτικός». Και πάλι δέν ήταν άρκετό. Έπρεπε νά κάνω κι άλλη έπιλογή. Συγκεντρώθηκα στην τραγική μορφή του Παναγιωτόπουλου. Γιατί μ' αυτήν αίσθάνθηκα τό περισσότερο συγγένεια, γιατί αυτήν άγάπησα τό περισσότερο; Ό μελετητής, ό κριτικός, τό είπαμε κι' όλας, δέν μπορεί νά είναι άντικειμενικός, κι' όταν τό θέλει κι' έγώ, και σ' αυτήν τήν περίπτωση, και σε κάθε άλλη, τήν άντικειμενικότητα ποτέ ούτε και τήν θέλησα. Ίσως όμως και για μιá άλλη αίτία: γιατί πιστεύω ότι ή δραματική φρικίαση τό πάθος και ή ζέση, που έμφυσά ό Παναγιωτόπουλος στα δοκίμιά του, ή δραματικότητά του, που άπορέει από τή μεστή του πνευματικότητα, και τήν ξεκούραστη κι' άγρυπνη στοχαστικότητά του, είναι ή καθαρά προσωπική του προσφορά. Σε άλλα σημεία του έργου του μπορεί νά ύποστει συγκρίσεις που θά τόν δείξουν άλλοτε νά ύπερτερεί, κι' άλλοτε νά ύστερεί:

δταν μᾶς μιλεῖ γιὰ τὸ δικό του καὶ εἰδικό του πνευματικό ἄγχος ἢ φωνή πού ἀκούεται εἶναι μοναδική.

Στὴ σειρά αὐτὴ τῶν πορτραίτων, ὅπως τὸ δῆλωσα στὸ εἰσαγωγικό μου σημείωμα, δὲν εἶναι σκοπός μου νὰ ἀναλύσω λεπτομερειακὰ κ' ἐξαντλητικὰ ἓνα ἔργο, νὰ τὸ παρακολουθήσω σ' ὅλα τὰ καθέκαστά του, καὶ νὰ κατατοπίσω σ' αὐτά, ἀλλὰ νὰ δοκιμάσω ν' ἀνεύρω καὶ νὰ προβάλω ποιὸ εἶναι, σύμφωνα, φυσικά, μὲ τὴ δική μου ἀντίληψη, τὸ ἰδιαίτερο κλίμα καὶ ἡ ἐντελῶς ἀτομικὴ προσφορά μερικῶν ἀντιπροσωπευτικῶν καὶ ξεχωριστῶν λογοτεχνῶν τῆς γενιᾶς τοῦ 20 καὶ τῆς γενιᾶς τοῦ 30' ζητῶ νὰ ἀνεύρω τὴν προσωπικὴ συμβολή τους πού ἔντονα τοὺς χαρακτηρίζει καὶ τοὺς διαφοροποιεῖ ἀπὸ ἄλλους συγγραφείς. Κάτι μὲ ἀφίνει νὰ ἐλπίζω ὅτι σὲ τούτῃ τὴν ἐπιλογὴ δὲν ἔχω ἀπατηθεῖ, ὅτι ἡ γνώμη μου ἔχει καὶ κάποια ἀντικειμενικότητα. Ὁ Παναγιωτόπουλος παρατηρεῖ: «Ὁ κριτὴς ὅσο βυθίζεται σ' ἓνα ἔργο προσπαθώντας ν' ἀδράξει τὸν ἐσωτερικό του παλμό, τὴν οὐσία του, φυσικὸ εἶναι νὰ τὸ ζεῖ ἔντονα τὸ κλίμα τοῦ ἔργου τούτου καὶ γιὰ ἓνα διάστημα νὰ μιλεῖ μὲ τὴ δική του γλώσσα καὶ ν' ἀνασαινεῖ τὴ δική του ἀνασαιμιὰ». Ἀμέσως, μόλις ξεκίνησα γιὰ τὴν περιοδεία μου στὸν κόσμο τοῦ Παναγιωτόπουλου αἰσθάνθηκα ὅτι κάτι ἐπιταχτικό μου ὑπαγόρευε νὰ μιλήσω τὴ γλώσσα τοῦ στοχασμοῦ.

Θὰ εἶταν ἐν τούτοις ἀσυγχώρητη παράλειψη ἐὰν ἀποχωριζόμουν, προσωρινά, τὸν Παναγιωτόπουλο χωρὶς νὰ ἀναφέρω, ἔστω καὶ πάρα πολὺ σύντομα καὶ συνοπτικά, κί' ἀνεπαρκέστατα τὸ διηγηματογραφικὸ του ἔργο. Εἶναι κί' αὐτό, κί' ὅταν διακρίνεται προσπάθεια μετάπλασης, ἔκδηλα αὐτοβιογραφικό. Κί' ὅλας στὸ πρῶτο του γοητευτικὸ μυθιστορηματικὸ βιβλίον «Χὰνς κί' ἄλλα πεζὰ» πού ἀπαρτίζεται ἀπὸ μιὰ σειρά μικρῶν διηγημάτων, ἢ σωστότερα τραγουδιῶν στὸ πεζό, ὅπου τὸ γράψιμο εἶναι μουσικό, ἀκόμα κατ' εὐθείαν ἐπηρεασμένο ἀπὸ τὸ Χατζόπουλο τοῦ Φθινόπωρου καὶ τῆς μετάφρασης τοῦ Βιβλίου τοῦ Μικροῦ Ἀδελφοῦ, πού τότε μεσουρανοῦσε, ἀναπολεῖ τὰ παιδικὰ του χρόνια' τὰ πένθιμα παιδικὰ του χρόνια. Πολλοὶ οἰκογενειακοὶ θάνατοι τὰ εἶχαν ἐπισκιάσει' μὰ τὴ θλίψη τὴν ἔφερνε ἔμφυτη καὶ μέσα του. Δὲν εἶταν ἓνα ζωηρό, ἀνέγνοιαστο, ἐνεργητικὸ παιχνιδιάρικο ἀγόρι' πάντα ἀποκαλεῖ τὸν ἑαυτό του «τὸ μικρὸ λυπημένο παιδί».

Στὶς αὐτοβιογραφίες μιὰ μόνη ἐξαίρεση: ἡ νουβέλλα «Οἱ Δυὸ κ' ἡ Νύχτα»⁸ Δὲν φαίνεται, δὲν μπορούμε νὰ εἰ-

μαστε βέβαιοι ἂν ὁ συγγραφέας ἀνασταίνει σ' αὐτὴν ἓνα βίωμα προσωπικό του ἢ ξένο, ἢ καὶ φανταστικό.

Μὲ τὴν Ἀστροφεγγιὰ καὶ τὴ Χαμοζωὴ ὁ Παναγιωτόπουλος ἐπιστρέφει στὴν αὐτοβιογραφία. Ἡ Χαμοζωὴ εἶναι ἓνα βιβλίο αἰσθητὰ ἄνισο. Ζωγραφίζεται σ' αὐτὸ παραστατικά καὶ μὲ ζωηρὰ χρώματα ἢ μικρογειτονιά' ἀλλ' ἐνῶ ὁ συγγραφέας μᾶς λέει ὅτι ἔζησε ἐκεῖ τὰ παιδικὰ του χρόνια, κί' ὅτι ἀναθυμᾶται, τὸ περιβάλλον καὶ τὰ ἐπεισόδια τῆς γειτονιάς τὰ βλέπει ὄχι μὲ παιδικὰ μάτια, ἀλλὰ μὲ τὴ διορατικότητά καὶ τὴ νόηση ἐνὸς ὄριμου ἄντρα.

Ἡ Ἀστροφεγγιὰ εἶναι μιὰ μυθιστορία πικρὴ καὶ σπαραχτικὴ. Ὁ Παναγιωτόπουλος τὴν ἔγραψε ἀμέσως μετὰ τὴν κατοχή, σὲ μιὰ περίοδο καίριας ἀπογοήτευσης γιὰ τὸ παρελθόν, καὶ κάπως ξέφρενης αἰσιοδοξίας γιὰ τὸ μέλλον. Μᾶς δείχνει σ' αὐτὴν τοὺς νέους τῆς γενιᾶς τοῦ μεσοπολέμου—τῆς δικῆς του γενιᾶς—σημαδμένους ἀπὸ τὸ στίγμα τῆς ἀσθενικότητος καὶ τῆς ἀποτυχίας. Θὰ σβύσουν ἄδοξα ὕστερα ἀπὸ προσπάθειες πού δὲν εἶσαν παρὰ μάταιες κινήσεις. Ὁ Παναγιωτόπουλος τοὺς συμπονεῖ μὲ στοργή, ὅμως αὐτὸ δὲν ἐλαφρώνει τὴν καταδίκη του' στὸ βιβλίο του αὐτὸ αὐτοκαταγγέλλεται, αὐτοκατηγορεῖται μὲ δριμύτητα, μὲ σφοδρότητα συγκλονιστικὴ, ἀλλὰ, πιστεύω, καὶ ἄδικη. Ἡ Ἀστροφεγγιὰ εἶναι ἓνας λυγμὸς τὴν ὥρα τοῦ χαλασμοῦ. Ὑπάρχει στὸν πρόλογο μιὰ φράση πολὺ ἐνδειχτικὴ τῆς ψυχολογίας τοῦ συγγραφέα τὴν ὥρα πού συνέθετε τούτο τὸ ἔργο του. Ἀντιπαρβάλλει τὴ νέα γενεὰ καὶ ἔτσι τὴν χαρακτηρίζει: «Οἱ χαρούμενοι καὶ ὀλοζώντανοι νέοι ἄνθρωποι πού πιστεύουνε στὸν ἑαυτό τους, πού στάθηκαν ἱκανοὶ ν' ἀποτιμήσουν τὴ ζωὴ σὲ θυσία, εὐθύνη κί' ἀπαίτηση καὶ πού θαρρετὰ πιά προχωροῦν στὸ χτίσιμο τοῦ κόσμου». Τὴ φράση αὐτὴ δὲν νομίζω ὅτι ὁ Παναγιωτόπουλος θὰ τὴν ξαναέγραφε σήμερα μὲ τὸν ἴδιο ἐνθουσιασμό καὶ μὲ τὴν ἴδια πεποίθηση.

Στὸ «Αἰχμάλωτοι», τὸ τελευταῖο

να τὸ τιτλοφόρησα σὲ μιὰ κριτικὴ μου «νουβέλλα», σὰν νὰ ἔχει αὐτὸ οὐσιαστικὴ σημασία, σὰν νὰ εἶχα ὀποιαδήποτε μειωτικὴ πρόθεση, σὰν νὰ ὑπάρχουν ἱεραρχίες καὶ ἀλλοιώτικες ἀξιολογήσεις ἀνάμεσα στὰ εἶδη, σὰν νὰ μὴν εἶναι πολλὰ μικρὰ διηγήματα πολὺ ἀριστερὰ καλλιτεχνήματα ἀπὸ πολλὰ μακριὰ μυθιστορήματα, σὰν νὰ εἶναι οἱ ὅροι κάτι ἄλλο ἀπὸ ἓνας χαρακτηρισμὸς πού καθιερώθηκε—καὶ πού δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ εἶναι ἀπόλυτος, γιὰτὶ ἀντικεῖται στὴ ρευστότητα—γιὰ νὰ διευκολύνεται ἡ συνενόηση. Ἡ διαφορὰ μεταξὺ νουβέλλας καὶ μυθιστορήματος εἶναι καθαρὰ ἐξωτερικὴ. Τὸ μυθιστόρημα ἀπλώνεται σὲ περισσότερες σελίδες καὶ παρουσιάζει μιὰ δράση πρὸς περιπέλοκα καὶ πρὸς πολυσύνθετη, καὶ περισσότερα πρόσωπα, ἀπὸ τὴ νουβέλλα. Τὸ «Οἱ Δυὸ κ' ἡ Νύχτα» πού εἶναι ἐμποτισμένο ἀπὸ θερμὴ ἐρωτικὴ ζέση εἶναι σχετικὰ λινοσφῆλιδο' ἢ ὑπόθεση ἀναπτύσσεται ἴσια, χωρὶς πεδικλώσεις καὶ ἐνδιάμεσες περιπλοκές' τὰ κύρια πρόσωπα πού ἐμφανίζονται σ' αὐτὸ εἶναι μόνον δυό.

8. Ἀνήσυχτα χρόνια, σελ. 95.

9. Ὁ κ. Γιάκος στὸ ἐγχειρίδιό του κατατρίβεται σὲ πολλές σελίδες γιὰ νὰ ὑποστηρίξει ὅτι οἱ «Δυὸ κ' ἡ Νύχτα» εἶναι μυθιστόρημα, ὅτι λανθασμέ-

του μυθιστόρημα που κυκλοφόρησε πριν από λίγους μήνες, μάς παρουσιάζει τον έαυτό του, μέσ' από σκηνές που πολλές ξετυλίγονται τόν καιρό της κατοχής ή όποια αναζει με όλη τή φρίκη της στις σελίδες του βιβλίου, διχασμένο σε άνθρωπο του στοχασμοῦ και σε άνθρωπο τής δράσης. Κι' αυτός ό έως τώρα πρωτείσμός του δεν του άρκεσε· νοστάλησε να ζήσει κι' άλλη μιά ζωή, μιά ζωή πράξεων που δεν του έλαχε ό κλήρος να τή ζήσει. Στο τέλος του μυθιστορήματος τό ώραίο, τό εύρωστο, τό ενεργητικό παλληκάρι θά πέσει σκοτωμένο από τις σφαίρες του έχθροῦ· ό άνθρωπος τής σκέψης και τής ρέμβης είναι εκείνος που θά επιζήσει· αλλά πόσο κουρασμένος, πόσο πικραμένος, πόσο αποκαρδιωμένος! Πόσος καιρός, πόσος μακρύς χρόνος, θά χρειασθεί για να συνέρθει—άν συνέρθει.

Ό Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος... "Ένας συγγραφέας στοχαστικός· ό πιο στοχαστικός τής γενιάς του. "Ένας όλοκληρωμένος πνευματικός άνθρωπος. Κ' έγωκεντρικός; "Αναμφισβήτητα. Ποιός όμως συγγραφέας άξιος του προορισμοῦ του δεν είναι; "Αν δεν είταν, άν κύριο μέλημά του δεν είταν να έκδηλώσει τήν δική του παρουσία, να

φανερώσει τό δικό του δράμα του κόσμου, θά έγραφε μιά έφήμερη και τελικά άσήμαντη είδησεογραφία, ένα ρεπορτάζ, και τίποτε άλλο. "Άλλοι όμως συγγραφείς, οι γνήσιοι μυθιστοριογράφοι και θεατρικογράφοι, αποκρύβουν περισσότερο τόν άτομικό πυρήνα γιατί ή φύση τους, ή ιδιοσυγκρασία τους, τό είδος του ταλέντου τους, τους παρακινεί να είναι πρωταρχικά πλάστες ανθρώπων, ακόμα και ξένων, τουλάχιστον φαινομενικά, στο χαρακτήρα τους, άποσπασμένων άπ' αυτόν. Ό Παναγιωτόπουλος είναι ένας ένδοσκόπος, ένας βαθύτατος κι' όξύτατος ένδοσκόπος τής άτομικότητάς του· τά πράγματα τά φέρνει μέσα του, και εκεί «ένώπιος ένωπίω» τά βλέπει. "Όταν ένας συγγραφέας, με όποιον τρόπο, κατέχτησε τή μέθεξή μας, μάς κέντρισε διεγερτικά, μάς βοήθησε, και μάς υπέβαλε, ξεδιπλώνοντας πτυχές, να αυτογνωρισθοῦμε πληρέστερα, μάς άπεκάλυψε μυστικά, και μάς εμπλούτισε, έξετέλεσε στα γεμάτα τό χρέος του, έμεινε πιστός και συνεπής στην «εθύνη» του. "Αν ό ήσυχασμός δεν είταν για τόν Ι. Μ. Παναγιωτόπουλο θάνατος, θά μπορούσε κι' ό άλλος, άν κ' έχει ακόμα μπροστά του ένα μακρύ δρόμο, να αισθανθεί τή συνείδησή του ήρεμη, άναπαυμένη, κ' εύτυχισμένη.

ΑΛΚΗΣ ΘΡΥΛΟΣ.

